

ОПЕРАЦИЈЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ПАРТИЗАНСКЕ И ДОБРОВОЉАЧКЕ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ДЕЛОВАЊЕ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У 1942. ГОДИНИ

Никола Тошић Малешевић*
Министарство одбране Републике Србије,
Универзитет одбране у Београду, *Војно дело*

Година 1942. представља најтежи период у развоју устанка против окупатора и његових сарадника у Југославији за време Другог светског рата. Позната је као година у којој је устанак преживљавао кризу, што је резултирало опадањем, па и распадом устаничких јединица (партизанских и четничких) у појединим крајевима земље, сумњама у успешност ослободилачке борбе и појавом малодушности.

Ипак, и у току 1942. године ослободилачка борба у Југославији није престала, тако да је остала једно од бојишта Другог светског рата. Тема овог рада јесу операције које је водила Народноослободилачка партизанска и Добровољачка војска Југославије (партизани), као и политички потези које је њено руководство, оличено у Комунистичкој партији Југославије (КПЈ), повлачило у току те године када се одлучивало о опстанку оружане борбе против окупаторско-колаборационистичких снага.

Кључне речи: *Комунистичка партија Југославије, партизани, Други светски рат, устанак, Југославија*

Увод

Други светски рат у Југославији отпочео је 5. априла 1941. године у 22 часа, препадом немачких снага на југословенска гранична осигурања, а нарочито на граничне карауле у непосредној близини комуникација преко границе, о чему, из непознатих разлога, југословенска Врховна команда никада није била обавештена.¹ Наредног дана, 6. априла 1941. године, нападу се прикључила друга чланица сила Осовине – Италија као и Мађарска која је сарађивала са Немачком и Италијом. После препада на пограничне патроле, немачке снаге су форсирале Дунав из

* Аутор је спољни сарадник *Војног дела* и самостални истраживач – мастер историчар.

¹ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984, str. 279.

Румуније (из правца Дробете Турн Северина) око 2 часа ујутру, 6. априла. Те снаге (једна ојачана получета из пука „Бранденбург“ група „Ђердап“ – Ђердапски одред) препадом су заузеле Сипски канал на фронту V југословенске армије.² Затим је уследио општи напад праћен масовним бомбардовањем Београда, које је почело око 6 часова и 45 минута, као и издајом проушташки оријентисаних хрватских јединица у југословенској војсци. Иако су, упркос општем слому и разорном деловању пете колоне, те дефетизму многих команданата, бројне јединице, на појединим секторима фронта, пружиле снажан отпор³, то није променило општу лошу ситуацију, па је Југославија капитулирала 18. априла 1941. године.⁴

После капитулације Југославија је подељена између Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске,⁵ док су поједини делови (Косово и Метохија осим севера ове области, Вучитрна и Подујева, западне Македонија и истока Црне Горе) припојени Великој Албанији (која се налазила под контролом Италије). Створена је и квислиншка творевина названа Независна Држава Хрватска (НДХ). Србија (углавном у њеним преткумановским границама са додатком севера Косова и Метохије) стављена је под директну немачку окупациону управу⁶, а Црна Гора под управу италијанског гувернера.⁷ Поред окупаторских, створене су и бројне колаборационистичке јединице као што су Словеначка домобранска легија у Словенији, Усташка војница и Хрватско домобранство у НДХ, албански вулнетари на Косову и Метохији (сем северног Космета, Вучитрна и Подујева) припојеном тзв. Великој Албанији, те Четници Косте Миловановића Пећанца, жандармерија (од 3. марта 1942. године Српска државна

² Isto, str. 279.

³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 389.

⁴ Овај краткотрајни отпор Југословенске краљевске војске током априла 1941. године у историји је познат под називом Априлски рат. Сам акт капитулације потписан је 17. априла 1941, а ступио је на снагу наредног дана, 18. априла у 12 часова.

⁵ Бугарска се прикључила комадању Југославије 19. априла 1941. године.

⁶ Немци су у Србији најпре (1. маја 1941) образовали квислиншки савет комесара на челу са Миланом Ахимовићем, а са разбуктавањем устанка и квислиншку владу на челу са Миланом Недићем 29. августа 1941. Обе институције (и савет комесара и влада) биле су и остале, у суштини, извршно-управни органи немачке војноокупационе управе.

⁷ Подела Југославије била је следећа: Немачка је анектирала највећи део Словеније (осим области око Љубљане и Новог Места), Италија је анектирала област Љубљане и Новог Места у Словенији, Далмацију од околине Задра до Сплита (закључно са овим градом), сва јадранска острва изузев Брача и Хвара, те Боку Которску са делом црногорске обале (Будва). Мађарска је анектирала Бачку, Барању и Прекомурје у Словенији док је Међумурје у Хрватској држала под окупацијом. Косово и Метохију (без северног Косова, Вучитрна и Подујева), западну Македонију, област Преспанског језера, Тутин, Рожаје, Плав, Гусиње, Тузи и Улцињ, Италија је припојила тзв. Великој Албанији која је била под њеном контролом док је Црну Гору (којој су припојени и Сјеница, Нова Варош, Пријепоље и Прибој) ставила под управу свога гувернера. Бугарска је окупирала Македонију, Пиротски и Врањски округ и област Тимока (низоводно од Зајечара до Дунава). Србија је сведена на преткумановске границе (углавном, пошто су јој формално додати Нови Пазар, север Косова, Вучитрн и Подујево али и одузети Пирот и Врање) и стављена директно под немачку окупациону управу. Банат је формално остављен у саставу Србије али је фактички био под управом Немаца. Од Хрватске, Босне и Херцеговине, Срема, Брача и Хвара створена је квислиншка Независна Држава Хрватска (НДХ) на челу са екстремним националистичко-фашистичким усташким режимом Анте Павелића. Сама НДХ била је демаркационим линијом, скоро по половини, подељена на немачку и италијанску утицајну зону.

стража) и Српска добровољачка команда (од 1. јануара 1943. године реорганизована у Српски добровољачки корпус) у Србији.⁸

Брутални окупациони систем (а још више бруталност и геноцидност усташког режима у НДХ уперена према Србима, Ромима и Јеврејима) условио је да се, непуних месец дана по капитулацији, почну јављати отпори успостављеном стању.⁹ Српски сељаци у околини Санског Моста 6–7. маја 1941. пружили су отпор усташким јединицама, а у источној Херцеговини је, 3. јуна 1941, дошло до локалног устанка¹⁰ који се, по избијању општег устанка у Босни и Херцеговини, 27. јула 1941, улио у његов даљи ток. Убрзо су се јавили и организовани покрети отпора који нису признавали чин капитулације у Априлском рату и који ће у Југославији покренути устанак. Он ће резултирати ослобађањем земље 1945. године.

Први покрет отпора, чији је процес формирања отпочео 27. јуна 1941. године, основала је Комунистичка партија Југославије (КПЈ). Тога дана Политбиро ЦК КПЈ образовао је Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије.¹¹ Војска овог покрета понела је назив Народнослободилачки партизански одред Југославије, а током рата још неколико пута ће променити званичан назив.¹² Предводио га је генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито који ће крај рата дочекати у чину маршала. Други покрет отпора, чија је војска носила назив Војно-четнички одред Југословенске краљевске војске, образовали су официри Југословенске краљевке војске (ЈКВ) који су избегли заробљавање у Априлском рату. Предводио их је пуковник (касније је у току рата добио чин армијског генерала¹³) Драгољуб Михаиловић. Језгро тог покрета настало је 13. маја 1941.¹⁴ са доласком пуковника Михаиловића и групе официра окупљене око њега на Равну гору. Почетак формирања војске тог покрета отпочело је 19. јула 1941. када је издата наредба о оснивању оружаних одреда. Војска овог покрета такође ће у току рата променити свој званич-

⁸ Већина колаборационистичких организација имале су и друге називе који су остали упамћени боље од наведених званичних назива. Словеначка домобранска легија познатија је као Бела гарда, Усташка војница и Хрватско домобранство, као усташе и домобрани, а жандармерија (Српска државна стража) и Српска добровољачка команда (Српски добровољачки корпус) као недићевци и љотићевци. Постојала је још једна албанска колаборационистичка организација која је дејствовала у окупираној Југославији, а то је Бали комбетар (познатија као балисти), али она своје деловање у Југославији почиње тек од 1943. године.

⁹ Отпори су, углавном, долазили од српског становништва које је било највише изложено прогонима и убијањима и није се мирило са стањем које је успостављено у земљи после капитулације.

¹⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Nolit, Beograd, 1988, str. 138.

¹¹ Родољуб Чолаковић, Драгослав Јанковић, Перо Морача, *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1963., стр. 329.

¹² Званични називи били су Народнослободилачки партизански одред Југославије (НОПОЈ), Народнослободилачка партизанска и Добровољачка војска Југославије (НОП и ДВЈ), Народнослободилачка војска и Партизански одред Југославије (НОВ и ПОЈ), Народнослободилачка војска Југославије (НОВЈ) и на крају Другог светског рата, Југословенска армија (ЈА). Војска овог покрета је у народу највише била позната под називом партизани. У наслову овог рада употребили смо назив Народнослободилачка партизанска и Добровољачка војска Југославије, због тога што је најдуже био у употреби током 1942. године.

¹³ Генерала Драгољуба Михаиловића је у чин армијског генерала унапредила југословенска влада у егзилу (налазила се у Лондону). То се догодило 17. јуна 1942. године. Пре тога био је најпре унапређен у чин бригадног генерала 7. децембра 1941. године, а затим и у чин дивизијског генерала, 19. јануара 1942. године.

¹⁴ Тачан датум доласка пуковника Михаиловића на Равну гору није познат, тако да је у тексту наведен један од датума који се помиње. У сваком случају, долазак на Равну гору догодио се почетком маја 1941.

ни назив.¹⁵ Ове снаге ће краљ Петар II Карађорђевић и југословенска влада у егзилу прихватити као своје легитимне представнике у земљи све до 12. септембра 1944. године, када је краљ Петар II позвао њене припаднике да се прикључе партизанским снагама.

Убрзо по оснивању тих покрета отпора и њихових оружаних снага немачке окупационе и колаборационистичке власти бележе разне саботаже, диверзије и нападе на окупационе и квислиншке снаге које изводе, како су их називали, „војно-четнички одреди и комунистичке банде”. Иако догађај од 7. јула 1941, када је у селу Бела Црква код Крупња дошло до сукоба партизана и Недићевих жандарма, не одудара од великог броја сличних догађаја који су се у Србији догађали и пре тог датума, у овом тексту тај догађај ће се сматрати почетком устанка, иако се о томе може дискутовати. Устанак се из Србије убрзо раширио по целој Југославији.¹⁶ У њему су учествовала оба покрета, а већину борачког састава и командног кадра њихових вођстава и војски чинили су припадници српске националности, пре свега због тога што је оштрица окупације у Југославији, као и прогона и убистава у НДХ, махом била уперена против њих. Код партизана командни кадар су чинили комунисти, скојевци и њихове присталице, док су обични борци махом били сељаци. Што се тиче обичних бораца, исто важи и за четнике Драже Михаиловића – док су командни кадар чинили официри бивше Југословенске краљевске војске који нису признавали капитулацију и пораз у Априлском рату.

Будући да се устанак распламсао, широм земље створене су слободне и полу-слободне територије од којих је главна била она у западној Србији (са центром у Ужицу, па је зато и названа Ужичка република), где су се налазила и вођства оба покрета отпора. На ту територију немачке и колаборационистичке снаге извеле су велику офанзиву (Прва непријатељска офанзива) у периоду од 24. септембра до 9. децембра 1941. Партизанске снаге доживеле су завршни пораз у бици на Кадињаџи 29. новембра 1941, док су четничке снаге тешко поражене током новембра 1941. у сукобу са партизанима. Немци су 4–9. децембра 1941. напали Равну гору са циљем да униште Михаиловићев штаб, што им није пошло за руком. Међутим, основни циљ офанзиве је постигнут, слободна територија у западној Србији била је освојена, а партизанске и четничке јединице биле су озбиљно уздрмане. Немачки напад у Првој непријатељској офанзиви био је олакшан и тиме што су два покрета отпора 1. новембра 1941. ушла у поменути отворени међусобни сукоб. Проузроковала су га три главна разлога. Први је био везан за политичке циљеве. Партизани и КПЈ су се залагали за револуционарне промене, проглашење републике и наметање сопствене власти, док је Михаиловићев покрет тежио да обнови Југославију онакву каква је била пре избијања Другог светског рата – као грађанску државу са монархом на челу. Други разлог сукоба биле су дијаметралне разлике у стратегији борбе против заједничког непријатеља (окупатора и његових домаћих савезника). Партизанска стратегија била је изразито офанзивног карактера, док је четничка била прилично статична, тј. дефанзивна. Трећи разлог сукоба био је везан за националну

¹⁵ Званични назив гласио је Војно-четнички одреди Југословенске краљевске војске (ВЧО ЈКВ), а касније Југословенска војска у отаџбини (ЈВУО). Ове војне јединице народ је најчешће називао четници, четници Драже Михаиловића или равногорци.

¹⁶ Устанак је у Србији избио 7. јула 1941, у Црној Гори 13. јула 1941, у Словенији 22. јула 1941, у Хрватској и Босни и Херцеговини 27. јула 1941. и у Македонији 11. октобра 1941.

политику. Комунистичка партије Југославије залагала се за формирање републиканске савезне (федеративне) државе у којој би федералне јединице биле Србија, Хрватска, Словенија, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија и можда Војводина¹⁷, док се Михаиловићев покрет залагао за идеју „српских земаља” (под којима су се подразумевале Србија, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија и делови Хрватске са српском већином – Кордун, Лика, Банија и делови Славоније и Далмације) у јединственој јединици¹⁸ која би била у оквиру будуће монархистички уређене федерације састављене од три јединице: Србије, Хрватске и Словеније.¹⁹ Поменути сукоб између партизана и четника Драже Михаиловића неће престати током целог рата.²⁰

Друга непријатељска офанзива

После слома на Кадињачи, пада Ужица и покоља који су над партизанским рањеницима извршили Немци на Палисаду и Краљевим Водама на Златибору, партизанске јединице су се, уз огромне људске губитке, хаос, деморализацију и дезертерство у својим редовима, на челу са Врховним штабом, повукле најпре у Нову Варош, одатле се пребациле у Рудо у источној Босни, недалеко од Вишеграда, а затим даље ка области планине Романије. У Србији, на западу и на простору Шумадије, остали су само поједини мањи одреди или њихови делови. На југу и истоку Србије, пак, док је борба на западу и Шумадији јењавала, устанак се тек почео јаче развијати. На том простору формирао се низ одреда који ће наставити континуитет народноослободилачке борбе у Србији током 1942. и 1943. године, у време када у осталим крајевима Србије она доживљава озбиљну стагнацију.

У источној Босни партизани су отпочели стварање већих војних јединица. У Рудом је, 21. децембра 1941, формирана Прва пролетерска бригада. Наиме, вођство КПЈ проценило је да су партизански одреди имали предност у својој способности да брзо нападну и да се брзо повуку не дозвољавајући непријатељу да их опколи и уништи, али да, са друге стране, нису подобни за веће офанзивне операције, као ни за револуционарни карактер рата у којем је требало поразити окупатора, али и преузети власт од буржоазије и разбити стари државни апарат који се ставио у службу окупатора.²¹ Зато је одлучило да се створе веће, покретљивије војне формације које би требало да ојачају радничко-сељачко језгро оружане силе, истакну у први план социјалну перспективу борбе и нагласе комунисте као водећи снагу народноослободилачког рата, јер се мислило да наступа класна конфронтација у међуна-

¹⁷ Приликом изградње федералних јединица крајем Другог светског рата Војводина ипак није добила статус федералне јединице већ је проглашена за аутономну покрајину у саставу Србије.

¹⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992, str. 380-381.

¹⁹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 304.

²⁰ Четничке снаге ће дефинитивно бити поражене од партизана у другој половини 1944. године у борбама за ослобођење Србије, док ће њихови остаци бити поражени коначним завршетком Другог светског рата 9/15. маја 1945. године.

²¹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, II, Nolit, Beograd, 1988, str. 204.

родним односима чланица антифашистичке коалиције пред коначни пораз фашистичких сила.²² Додавање назива „пролетерска” овој јединици, као и касније осталима које су га понеле, требало је да потенцира њихов класни карактер.

Пошто су учили велику концентрацију партизанских снага у источној Босни, Немци су почели припремати нову офанзиву (Друга непријатељска офанзива). Заключили су да источна Босна постаје ново жариште устанка који потенцијално може угрозити Србију од које је дели само река Дрина.²³ За ову офанзиву Немци су, сем сопствених снага, ангажовали и усташко-домобранске снаге. По немачком плану требало је извести концентричне нападе на партизане из праваца Вишеграда, Сарајева и Зворника, опколити их на подручју Хан Пијеска и Олова, а затим уништити. Најпре је заузета Рогатица, 13. јануара 1942,²⁴ а затим је уследио прави почетак офанзиве. Напад је кренуо 14. јануара 1942. како је планирано, из три правца: од Вишеграда, Сарајева и Зворника.²⁵ Прво је предузет удар на Романију, а одмах после тога уследио је напад на Озрен. Оцењујући снагу противника, Врховни штаб се одлучио на пребацивање у рејон Фоче. Тако је ноћу 27–28. јануара Врховни штаб са главнином партизанских јединица, чије је језгро чинила Прва пролетерска бригада, предузео марш преко Игмана (Игмански марш) на -32 степена, током којег је дошло до промрзавања око 150 бораца.²⁶ Ипак, партизани су успели да се домогну Фоче и избегну опкољавање на Романији и Озрену. Пошто се главнина партизанске војске повукла на југ, немачко-колаборационистичке снаге су, 29. јануара, оштрицу напада усмериле ка Озренском народноослободилачком партизанском (НОП) одреду²⁷ који је успео да избегне уништење. Пошто је слободна територија на истоку Босне била заузета, Немци су завршили са извођењем офанзиве 7. фебруара 1942. Јединице четничког покрета нису учествовале у борбама већ су се, по наређењу сопствене команде, углавном повукле са нападнуте територије преко Дрине у Србију, док су оне јединице које су остале пропуштале немачке снаге (слично као у Првој непријатељској офанзиви у западној Србији после почетка сукоба између два покрета отпора 1. новембра 1941).²⁸

Фочански прописи и „лева скретања”

Преласком Врховног штаба и главнине партизанских јединица у Фочу, на југоистоку Босне, створена је нова слободна територија која је, поред југоистока Босне, обухватала и делове Херцеговине, источне Босне, Црне Горе и Рашке области

²² Исто, стр. 205.

²³ Исто, стр. 174.

²⁴ Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, Рад, Београд 1980, стр. 88.

²⁵ Исто, стр. 88.

²⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, II, Nolit, Beograd, 1988, str. 175.

²⁷ Исто, стр. 175.

²⁸ Иако су избегавали борбу, то није спречавало Немце да ухваћене борце тог покрета третирају као ратне заробљенике, као што их није спречило да нападну четнике на Равној гори при крају Прве непријатељске офанзиве.

(Санцака). Том приликом партизани су се консолидовали²⁹, а руководство КПЈ, тј. Врховни штаб, донео је и прве писане правне акте ослободилачког рата који су постали познати под називом „Фочански прописи”. Њих су чинила два акта: први „Задаци и устројство народноослободилачких одбора” и други „Објашњења и упутства за рад народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима”. Они су садржали целине одредаба о народноослободилачким фондовима, изборном систему, политичким обавезама НОО према народу и о кажњавању народних непријатеља.³⁰ Фондови НОО служили су за материјално помагање ослободилачке борбе. Њихови материјално-финансијски извори били су тројаки: добровољни прилози грађана, приходи од привредних делатности НОО на ослобођеним подручјима и средства стечена конфискацијом и реквизицијом.³¹ Сви доприноси употребљавани су наменски: за снабдевање војске, финансирање НОО, као друштвена помоћ за сиромашне житеље, незбринуте породице погинулих и мобилисаних бораца, за избеглице, погорелце, људе у збеговима, итд. По изборном систему, бирачко тело које је могло бирати НОО било је састављено од свих пунолетних грађана, а то значи да су и жене први пут добиле право гласа, заједно са омладином.³² Спроводили су се непосредни и посредни избори, а то је значило следеће: на сеоским зборовима непосредно су бирани сеоски НОО и делегати за општински НОО; на скупштини делегата села или групе села одређене општине бирани су општински НОО; на крају, делегати општинских НОО бирали су на среским конференцијама среске НОО које су Фочанским прописима били проглашени за највишу грађанску власт на подручју среза. Извршну власт НОО представљали су пленуми НОО који су проистицали из пуног састава НОО.³³

У међувремену, децембра 1941, у руководству КПЈ донета је одлука о заостравању класне борбе. Дошло је до провале класног радикализма. Наиме, ЦК КПЈ одлучио је да се пређе на тзв. „другу етапу” борбе,³⁴ јер је, после пораза Немаца под Москвом, закључио да се ближи крај рата и да је време да се пређе на револуционарну фазу борбе.³⁵ Том приликом дошло је до масовних ликвидација оних за које се претпостављало да ће представљати опозицију новој власти. Такав поступак наишао је на незадовољство Коминтерне и СССР-а који су сматрали да то може угрозити коалицију са Британијом и САД, те су утицали

²⁹ Тако је, на пример, у Чајничу 1. марта 1942. формирана Друга пролетерска бригада, а нешто раније, у другој половини јануара 1942. формирана је и Добровољачка војска која је првенствено требало да служи у борбама са окупаторским и усташко-домобранским јединицама. Добровољачка војска формирана је наредбом врховног команданта партизанских јединица Јосипа Броза Тита. Образовала се на територији Босне и Херцеговине, али је по потреби могла бити организована и у осталим крајевима Југославије. Ову војску чиниле су патриоте које су биле спремне за борбу са окупаторима и снагама НДХ, али не и да се прикључе ни партизанским ни четничким јединицама.

³⁰ Dragoslav Janković, Mirko Mirković, *Državna istorija Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd, 1982., str. 457.

³¹ Исто, str. 457.

³² Исто, str. 458.

³³ Исто, str. 458.

³⁴ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992., str. 297.

³⁵ Оваква схватања први пут су изнета у писму ЦК КПЈ упућеном Покрајинском комитету КПЈ за Србију које је датирано 14. децембра 1941.

на КПЈ да престане са таквом праксом.³⁶ Тако је, почетком априла 1942, КПЈ престала са, како се то касније називало, „левим скретањима” („левим грешкама” или „левичарењем”).

Догађаји у Србији од почетка године до краја априла 1942. године

После слома устанка и губитка слободне територије у западној и централној Србији су остали углавном делови појединих партизанских одреда, као и неки мањи одреди. На подручју Повлена, Маљена и Медведника код Ваљева, децембра 1941, налазило се око 2.000 партизана.³⁷ На њих су, 20. јануара 1942, отпочеле напад јединице Српске државне страже и Српске добровољачке команде. Њима су се прикључили и одреди четника Драгољуба Михаиловића који су се легализовали³⁸ код квислиншке владе Милана Недића. Партизански одреди западне и централне Србије нашли су се опкољени на Маљену и Суворору, пошто су претходно неуспешно покушали пробој ка Колубари. На саветовању на Маљену, 15. фебруара 1942, одлучено је да се одреди упуте на своје територије како би се тамо одржали до пролећа, али је убрзо почела њихова агонија.³⁹ Наиме, уследио је завршни напад тако да је од пет партизанских одреда, колико их је било на почетку офанзиве, остао само део Ваљевског НОП одреда који се ноћу 5/6. марта 1942. пребацио у источну Босну док се Суворорски НОП одред, 18. марта 1942, просто распао услед великих губитака, деморализације, недостатка муниције и физичке исцрпљености бораца. За време ове офанзиве на партизанске одреде у западној и централној Србији у одредима је долазило до расула, деморализације, дезертерства, а крајем офанзиве дешавало се да команданти одреда отпуштају омладинце, жене и борце слабијег здравља,⁴⁰ што није могло да не утиче негативно на оне који су остајали да се боре. Космајски НОП одред у Шумадији разбијен је крајем фебруара 1942, али су се партизани на том подручју убрзо поново организовали и у априлу 1942. формирали Космајску НОП чету.

За то време, у јужној и источној Србији борило се више НОП одреда: Лесковачки, Бабички, Јабланички, Топлички, Расински, Озренски, Сврљишки, Књажевачко-бољевачки, Пожаревачки и Крајински. Они су стално били изложени нападима и прогонима

³⁶ Branko Petranović, Sava Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941-1945)*, Narodna knjiga, Naučna knjiga, Beograd, 1988., str. 117-128.

³⁷ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992., str. 322.

³⁸ После слома Ужичке републике и немачког напада на Равну гору, делови четничких јединица легализовали су се код квислиншке владе Милана Недића. Њихова легализација била је маска за „подземни” рад, примали су двоструку команду – од Милана Недића и Драгољуба Михаиловића. Њихови главни задаци били су уништавање партизанских одреда (као главних конкурената у борби за власт) и помагање илегалних четничких одреда (оних који се нису легализовали). Док су илегални четнички одреди и даље били прогоњени и нападани од Немаца, многи легализовани четнички одреди су изгубили дисциплину и борбени дух, а многе старешине тих одреда настојале су само да дочекају крај рата, па да после извлаче користи док су код војника тих одреда забележени многи случајеви пљачке, недисциплине и крвоштва. B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, str. 373.

³⁹ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, str. 327.

⁴⁰ Isto, str. 319.

окупатора и колаборациониста у виду офанзива, потера и блокада села, како би им се онемогућило достављање хране.⁴¹ Општи напад на те одреде почео је 15. фебруара 1942. године. На слободну територију Запања, Лужнице, Власине и Бабичке горе (на Бабички НОП одред) напад су извршили Српска добровољачка команда, Српска државна стража, бугарске трупе, а прикључили су им се четници Косте Пећанца и легализовани одреди Михаиловићевих четника. Почетком марта 1942. исте снаге напале су и Лесковачки, Јабланички и Топлички НОП одред, а касније, у току марта 1942, Српска добровољачка команда проширила је напад и кренула на Сврљешки и Књажевачко-бољевачки НОП одред. И поред озбиљне ситуације у којој су се нашли, НОП одреди јужне и источне Србије одржали су се упркос поменутиим нападима.

У Војводини, пак, у 1942. години, жариште народноослободилачке борбе постао је Срем. Фебруарски напад на жандармеријску станицу у Мартинцима („Мартиначка buna“) означио је почетак интензивнијих борби у Срему које више неће престајати.⁴² Главни носиоци борби у Срему били су Фрушкогорски и Подунавски НОП одред, а поред њих дејствовали су Посавски НОП одред и Босутска партизанска чета. У Бачкој је Жабалски НОП одред извео напад на мађарске жандарме почетком јануара 1942. Тај напад послужио је мађарским окупационим трупама као повод за покољ у Новом Саду и другим местима на југу Бачке. Жабалски НОП одред разбијен је 4. јануара 1942, а затим је, неколико дана касније, мађарски војни врх извело велику рацију у Новом Саду и јужној Бачкој која је однела велики број цивилних жртава на том подручју. У јужном Банату успео је да се одржи Јужнобанатски НОП одред, као и неколико других жаришта устаничке борбе у северном Банату са центром у Карађорђево (партизанска јединица која је дејствовала на том подручју звала се Александровачко-карађорђевачки НОП одред).

Догађаји у осталим крајевима Југославије од почетка године до краја априла 1942.

У Црној Гори, Босни и Херцеговини, Далмацији, Лици, Кордуну, Банији и Горском Котару створене су још у устанку 1941. простране слободне територије које су се одржавале и почетком 1942. У осталим крајевима Хрватске, северно од Саве, због утицаја десничарског проушташког крила ХСС и мобилизације људи за оружане снаге НДХ, устанак се развијао спорије,⁴³ док је, са друге стране, у Далмацији стање било повољније због јачег утицаја КПЈ на том подручју. Треба нагласити да се устанак у Југославији углавном развијао на подручјима на којима је српско становништво чинило већину, јер како смо већ раније навели, оштрица окупације у Југославији, као и прогона и убистава у НДХ углавном је била уперена против њих. Први славонски НОП одред је, од марта 1942, почео јаче нападати и изводити диверзије на прузи Београд–Загреб, а такве нападе на ту пругу предузимали су и Први и Други крајишки НОП одред са простора Босанске Крајине. На удару су биле и пруге Загреб–Сплит и

⁴¹ Исто, стр. 336.

⁴² Исто, стр. 353.

⁴³ Ђорђе Кнежевић, Богдан Смилјевић, Драгољуб Тмушић, *Историја са основима војне историје*, Војноиздавачки завод, Београд, 1980, стр. 229.

Загреб–Ријека, док су се партизанске јединице бориле око Коренице, Удбине, Срба и Лапца, стално притешњујући италијанске и домобранске јединице.⁴⁴ Кордунашки НОП одред ослободио је Војнић (12. јануара 1942) и Велику Кладушу у Босни (23. фебруара 1942), те тако створио ослобођену територију. У Македонији, пак, партизански одреди су дејствовали на подручју Прилеп–Битољ–Крушево–Преспанско језеро у западној Македонији и на подручју Скопске Црне Горе, на северу Македоније, уз садашњу границу са Србијом. Уопште узевши, многи партизански одреди у Македонији у том су периоду, због кашњења устанка у том делу земље, били тек у процесу оснивања.⁴⁵ Почетком 1942. и у Словенији се развила ослободилачка борба. Тамо су партизански одреди водили борбене акције на целој словеначкој територији.⁴⁶

Трећа непријатељска офанзива (операције „Трио” и „Фоча”)

Са развојем устанка у Југославији, који је у првој половини 1942. угрозио стабилност и позиције окупатора у земљи, посебно је довео у питање безбедност виталних комуникација и експлоатацију материјалних ресурса, пре свих стратешких сировина, представници немачке и италијанске Врховне команде и Главног стожера НДХ били су принуђени да на састанку у Опатији, 2. и 3. марта 1942, договоре нову, овога пута најопсежнију операцију (тачније, серију координираних акција) против устаничких снага која је требало да покрије читав централни део југословенског ратишта (источну Босну, Санџак, Црну Гору, источну Херцеговину, а затим, по могућности, западну Босну, Кордун, Банију, Славонију и Срем). Ова операција у историографији је позната под називом Трећа непријатељска офанзива. Како непријатељ није располагао потребним снагама да једновремено предузме офанзивне операције већег обима у свим угроженим областима, у Опатији је договорено да се најпре изведе офанзива против партизанских снага у источној Босни, уз истовремене операције Италијана у Санџаку, Црној Гори и источној Херцеговини, јужно од демаркационе линије, а затим на територији западне Босне. Упоредо с овим главним операцијама, окупатор је, заједно са снагама домаћих савезника, предузео и офанзиве мањег обима у осталим крајевима Југославије (Банија, Кордун, Горски Котар, Славонија, Срем, јужна Србија...). Ове операције праћене су тешким репресалијама и злочинима над цивилним становништвом, заробљеницима и рањеницима.

Детаљнији план операције, која је требало да се изведе на источну Босну, направљен је на наредним састанцима у Љубљани (28–29. марта 1942) и Сарајеву (9. априла 1942). Операција је названа „Трио” и требало је да буде изведена у три фазе: у првој фази („Трио I”) требало је окружити и уништити партизанске снаге између Соколца, Мокрог, Доброг Поља, Фоче, Горажда, Вишеграда и Хан-Пијеска; у другој фази

⁴⁴ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, II, Nolit, Beograd, 1988, str. 211.

⁴⁵ *Историја македонског народа*, III, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије, Београд, 1970, стр. 292-294.

⁴⁶ Jovan Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija 1941-1945*, Radnička štampa, Beograd, 1975, str. 90.

(„Трио II”) требало је очистити простор око Власенице, Сребренице и Братунца, а у трећој фази („Трио III”) планирано је уништење партизана на Озрену.⁴⁷

Ситуација на истоку и југоистоку Босне у то време, непосредно пред и у току те операције, била је врло сложена. У лавиринту разних покрета и одреда борили су се партизанске јединице, четници ДМ и усташко-домобранске снаге. Партизани су од фебруара 1942. оштрицу својих напада усмерили првенствено на четнике ДМ, а то се наставило и по отпочињању операције „Трио”. Наиме, још од краја 1941. четници су успели да се инфилтрирају у партизанске одреде источне Босне у којим су развијали субверзивне делатности, што је убрзо довело до масовног осипања тих одреда. Поред тога, четничке јединице су пропуштале немачке снаге приликом напада на партизане у Другој непријатељској офанзиви. Тако се догодило да су се четничке снаге нашле на удару партизанских и усташко-домобранских јединица, а то је било познато немачкој команди која је проценила да је дошло до споразума о ненападању између партизанских и усташко-домобранских јединица.⁴⁸ Ако је таквог споразума заиста било, онда је он био у усменој форми, будући да нема сачуваног писаног трага. Било како било, четници Драже Михаиловића претрпели су тежак пораз средином марта 1942, па су партизани заузели Власеницу, Милиће, Шековиће и овладали важним комуникацијама у власеничком, сребреничком и рогатичком срезу. Када су партизани заузели подручје Дрињаче, Сребреницу и Братунац, Михаиловићев четници су били принуђени да се спасавају бегом преко Дрине у Србију. Једино је командант Церског четничког одреда Драгослав Рачић био расположен да се и даље бори са партизанима, али је располагао слабир снагама, па је зато одлучио да се са делом својих војника пребаци преко Дрине у Србију, док је део остао у источној Босни.

За то време припреме за операцију „Трио” одвијале су се својим током, али је и код окупаторско-колаборационистичких јединица дошло до ремећења плана, јер су усташе из Црне легије пре времена отпочеле напад (31. марта 1942) на подручју Власенице, Сребренице, Дрињаче и Братунца. Тако је „Трио II” изведен пре „Триа I”. Борбе на том терену биле су врло конфузне, јер су усташе нападале четничке јединице које су пропуштале немачке снаге у нападу на партизане, док су партизани, са своје стране, избегавали сукобе са Црном легијом, пружајући јој само ограничени отпор, и нападали четничке јединице.⁴⁹ Та разједињеност партизанских и четничких јединица довела је до пада Власенице, Дрињаче, Братунца и Сребренице, тако да је „Трио II” завршен до 10. априла 1942. успехом непријатеља.⁵⁰ Затим се прешло на извођење „Триа I”. Немачко-усташке снаге отпочеле су дејства 22. априла 1942, а дан касније кренули су и Италијани. Оцењујући да је противник знатно надмоћнији, Врховни штаб НОВ наредио је повлачење на југ, преко реке Праче. Међутим, операција није текла по плану. Наиме, док су на северу немачке и снаге НДХ напредовале како је планирано,

⁴⁷ Ђ. Knežević, B. Smiljević, D. Tmušić, *Istorija...*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980., str. 227.

⁴⁸ Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, Наше дело, Лондон, 1969., стр. 44-46.

⁴⁹ Stevan K. Pawlowitch, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, Columbia University Press, New York, 2008., pp. 118-119.

⁵⁰ После 10. априла 1942. на том подручју наставиле су се мање борбе, при чему су зарађене стране биле на истим позицијама које су описане у главном тексту. Те борбе потрајале су до 30. априла исте године када су се коначно завршиле. (види: Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, Наше дело, Лондон, 1969., стр. 44-46).

јужно од демаркационе линије Италијани су каснили у извођењу операција, што је партизанима давало више слободе за маневрисање. Тако су закаснили да на време затворе правац Сарајево–Трново и Невесиње–Калиновик и на тај начин омогућили повлачење партизанских снага ка југу. То је резултирало превременим завршетком „Триа II” (30. априла) и планирањем нове операције назване „Фоча”. Њено извођење отпочело је 4. маја. Тако су борбе настављене, па су Немци и Италијани умарширали у Фочу из правца Горажда 10. маја, одакле су се партизанске јединице, на челу са Врховним штабом, повукле ка Црној Гори.⁵¹ Операција „Фоча” је завршена, али то није био крај операција. Италијанске снаге и четници ДМ, који су се прикључили Италијанима, наставили су потискивање партизана из југоисточне Босне, дела Санџака, Херцеговине и Црне Горе, ка планинама између Таре, Сутјеске и Пиве са намером да их ту униште. До 20. јуна 1942. главнина партизанске војске се, са Врховним штабом, повукла на Зеленгору, док су италијанско-четничке снаге прекинуле операције, чиме је офанзива окончана.⁵² Партизани су се на Зеленгори реорганизовали и формирали Трећу, Четврту и Пету пролетерску бригаду.⁵³ Будући да се на Зеленгори није могло дуже остати, вођство партизанске војске требало је да одлучи куда даље.

Догађаји у Србији од краја априла до краја 1942. године

Док се главнина партизанске војске повлачила ка планинама између река Таре, Пиве и Сутјеске, окупаторске и колаборационистичке јединице у Србији предузеле су нове операције са циљем да униште партизанске одреде у Шумадији и на истоку и југу Србије. Први на удару нашао се Сврљишки НОП одред који су напали Српска државна стража (СДС) и Српска добровољачка команда (СДК) 1. маја 1942, а борбе у пределу Сврљига наставиле су се и наредних дана. У периоду од 25. јуна до 2. јула бугарска војска, СДС, четници Косте Миловановића Пећанца (четници КП) и легализовани одреди четника Драже михаиловића предузели су офанзиву на Књажевачко-бољевачки, Сврљишки, Озренски и Расински НОП одред. Циљ непријатељских снага био је да се поменути партизански одреди потисну на Нишаву и Јужну Мораву, те да се ту војнички униште.⁵⁴ И поред напора окупаторско-колаборационистичких снага, офанзива није дала очекиване резултате. Упоредо са бугарском офанзивом почела је једна друга офанзива још већих размера. Она је поверена Милану Аћимовићу, министру унутрашњих послова у квислиншкој влади Милана Недића, па је због тога названа Аћимовићева потера или Аћимовићева офанзива. У њој нису непосредно учествовале окупационе трупе (немачке и бугарске)⁵⁵ већ је у потпуности поверена колаборационистичким јединицама. То је била једна од најорганизованијих и највећих

⁵¹ Ђ. Knežević, B. Smiljević, D. Tmušić, *Istorija...*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980, str. 227.

⁵² „Трио III” (напад на партизане на Озрену) никада није изведен.

⁵³ Трећа пролетерска бригада формирана је 4. јуна, Четврта 10. јуна, а Пета 12. јуна 1942. године.

⁵⁴ Драгољуб Ж. Мирчетић, *Сокобања и околина у народноослободилачкој борби 1941-1945*, Општински одбор Савеза удружења бораца НОР-а Сокобања, Сокобања, 1978, стр. 112.

⁵⁵ Драгољуб Ж. Мирчетић, *Озренски народноослободилачки партизански одред 1941-1943*, Општински одбор Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије Ниш, Ниш, 1979, стр. 230

офанзива на партизанске снаге у Шумадији, источној и јужној Србији⁵⁶ у којој је учествовало око 10.000 војника колаборационистичких снага (четника Косте Пећанца, СДС и СДК). Тим снагама прикључили су се и легализовани Михаиловићевци четници који су се борили у саставу Недићевих јединица, садејствујући окупационим и колаборационистичким снагама, у нади да ће на тај начин лакше уништити своје главне конкуренте у борби за власт и послератно државно уређење земље – партизане. Офанзива је отпочела 10. јуна 1942, а чиниле су је три етапе: у првој, покушано је уништење Првог шумадијског НОП одреда (обновљен 1. маја 1942) и Космајске НОП чете; у другој етапи, у коју се кренуло 12. јула 1942. нападнути су Књажевачко-бољевачки, Сврљишки и Озренски НОП одред који су доживели тешке губитке⁵⁷; трећа етапа почела је 10. августа 1942, а на удару су се нашли Расински, Топлички и Јабланички, а затим Лесковачки и Бабички НОП одред. Број колаборационистичких војника у наставку офанзиве попео се на 18.500 људи. Вештим маневрисањем јединице НОВ ипак су успеле да одрже своје снаге, иако су у борбама и ван њих доживеле велике губитке. Око 20. септембра 1942. завршена је Аћимовићева офанзива. Њени резултати били су двојаки: страдало је доста бораца НОП одреда Шумадије, јужне и источне Србије, али су се одреди ипак одржали.⁵⁸ У осталим крајевима источне Србије дејствовали су Крајински и Пожаревачки НОП одред, док су у Шумадији акције изводили Космајска НОП чета и Први шумадијски НОП одред чија је главна база била на планини Букуљи изнад Аранђеловца. Ипак, чим је завршена Аћимовићева офанзива, у јужној и источној Србији поново је дошло до појачане активности партизанских одреда, што је угрожавало пругу Ниш-Скопље.⁵⁹ Да би отклонили опасност по железничку пругу, Немци су се одлучили за офанзиву, названу „Рудолф“ у којој су, поред немачких, учествовале бугарске и колаборационистичке јединице.⁶⁰ Изведена је у првој половини новембра 1942. и била усмерена на Лесковачки НОП одред, чија се главна база налазила на планини Кукавици изнад Лесковца. Офанзива ипак није довела до пропасти Лесковачког НОП одреда који је вештим маневрисањем избегавао уништење и веће губитке. Ипак, Аћимовићева офанзива и велики губици у њој оставила је тешке последице по партизанске одреде у Србији, тако да су они, крајем 1942, упали у озбиљну кризу. Покрајински комитет КПЈ за Србију и подређени му окружни комитети захтевали су да се, због тешких губитака, спроведу саслушања и утврди одговорност.⁶¹ Тако је долазило до драма у самим партизанским одредима. Комунисти и остали борци одреда упадали су у часове безнађа и клонућа, па су по-

⁵⁶ Миодраг Марковић, *Бољевац и околина, Народноослободилачка борба 1941-1945*, Општински одбор Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата Бољевац, Бољевац, 2008., стр. 172.

⁵⁷ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992, str. 337.

⁵⁸ У Аћимовићевој офанзиви нарочито тешко је страдао, септембра 1942. године, Сврљишки НОП одред који је престао да постоји али су се партизани на том терену ипак одржали у смањеном броју и наставили да делују као Сврљишка НОП чета.

⁵⁹ Железничке пруге Ниш–Скопље и Ниш–Београд биле су у току целог Другог светског рата стална брига за немачке трупе у Србији, будући да су често биле изложене нападима и саботажама НОП одреда са простора истока и југа Србије и „теренаца“ (илегалаца). На пример, Озренски НОП одред је у ноћи 16/17. октобра 1941. извео напад и саботажу на железничкој прузи Ниш–Београд код села Доњи Љубеш недалеко од Алексинца (види: документ Војни архив, Београд, *Фонд НОВЈ, 1641-25-1*).

⁶⁰ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992, str. 337.

⁶¹ Исто, стр. 337.

чели тражити непријатеље међу својима. Најупечатљивија је била епизода са Милисавом Игњатовићем који је на подручју Окружног комитета КПЈ из Зајечара био овлашћен да среди партијску организацију и стање у одредима. Али, ствар се толико отела контроли да је Игњатовић почео сумњати чак и у своје саборце из Књажевачко-бољевачког НОП одреда и оптужио их за издају. Од октобра до почетка децембра 1942. Игњатовић је стрељао чак 16 својих сабораца.⁶² Пошто је тако десетковао одред морао се поново умешати Окружни комитет КПЈ из Зајечара, па су Игњатовић и његов штаб били разоружани, осуђени на смрт и стрељани као непријатељи одреда.⁶³

У Војводини је, такође, покушано уништење партизанских одреда. У офанзиви од априла до јуна 1942. немачке и усташко-домобранске јединице безуспешно су покушавале елиминисати сремске партизане, па су Немци организовали нову офанзиву. Општи напад покренут је 26. августа 1942.⁶⁴ у којем су ангажоване немачке, мађарске и усташко-домобранске јединице. Партизани су успели да изврше пробој ка босутским шумама и Семберији, па је напад заустављен 31. августа 1942.⁶⁵ У другим деловима Војводине акције су и даље изводили Јужнобанатски и Александровачко-карађорђевачки НОП одред. Од октобра месеца 1942. је, пак, на подручју Војводине дошло до нових тренутака у борби. Наиме, тада су два батаљона Шесте источnobосанске бригаде прешла из Босне у Срем, у босутске шуме.⁶⁶ Сремски партизани попунили су батаљоне Шесте источnobосанске бригаде, а у њен састав ушао је Посавски батаљон Сремског НОП одреда. Те удружене партизанске јединице прешле су Саву и 5. новембра 1942. напале четнике Драже Михаиловића у Семберији и на Мајевици. Битком код Малишеваца, 28. новембра 1942, мајевачки четници били су потпуно поражени. Сељаци-четници су се разбежали, а официри су прешли у Србију.⁶⁷ На Мајевици и у Семберији остале су само мање групе четника које су настављале да се крећу по селима, али оне више нису могле озбиљније угрозити формације НОВ које су овладале тим простором.

На Косову и Метохији је у току целе 1942. године, као уосталом и у већем делу Другог светског рата, устаничка активност била ограничена на сасвим споредне и мање акције, првенствено због терора који су спроводили одреди вулнетара којима је у већини пришао албански живаљ на том подручју.

Догађаји у осталим крајевима Југославије од краја априла до краја 1942. године

У осталим крајевима Југославије борбе су и даље трајале. У Словенији су стваране слободне територије, па су тако словеначки и хрватски партизани у садејству ослободили Брод на Купи 1. маја 1942.⁶⁸ Будући да су се борбе интензивирале широм Слове-

⁶² Isto, str. 338.

⁶³ Isto, str. 338.

⁶⁴ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, II, Nolit, Beograd, 1988, str. 212

⁶⁵ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992, str. 355

⁶⁶ Isto, str. 357.

⁶⁷ Isto, str. 357.

⁶⁸ J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat...*, Radnička štampa, Beograd, 1975, str. 90.

није, италијанске и немачке трупе су се одлучиле на офанзивне акције: немачке снаге су акцију извеле током јула месеца 1942. у Долењској, Нотрањској, Горењској, Штајерској и Белој Крајини,⁶⁹ а Италијани су се одлучили на шире офанзивне акције, па су свој напад у љубљанској покрајини (западној Словенији) извели у 11 етапа, од јула до новембра 1942.⁷⁰ Немачка и италијанска офанзива нанеле су јединицама НОВ у Словенији велике губитке, али су се оне ипак одржале на том простору.

У Босанској Крајини партизани су 21. маја 1942. ослободили Приједор⁷¹ и онемогућили експлоатацију гвожђа у руднику у Љубији. На том простору створена је велика слободна територија која је обухватала подручје Козаре, Подгрмеча, Дрвара и других места која су се додиривала са слободном територијом у унутрашњости Далмације.

У Македонији је, пак, нарочито од јуна месеца 1942, дошло до даљег ширења ослободилачке борбе и формирања нових партизанских одреда. То је забринуло бугарске окупационе власти, те су оне предузеле офанзиву у периоду од августа до октобра 1942. Ради лакшег гоњења партизана, Бугари су формирали и тзв. контрачете састављене од македонских колаборациониста.⁷² Како та офанзива, као ни формирање контрачета, нису довеле до уништења партизанских одреда у Македонији, припремљена је нова офанзива. Бугарске трупе су поново кренуле у напад новембра 1942. да би га завршили у јануару 1943. У тој офанзиви бугарске јединице су успеле да разбију и униште већину партизанских одреда и нанесу озбиљне ударце њиховим главним базама.⁷³ То је довело до деморализације и дезертерства међу партизанима, као и до појаве малодушности. Међутим, језгра неких партизанских одреда у Македонији успела су да избегну уништење и тако продуже борбу на том простору.

У Хрватској, пак, усташе су од 9. до 14. маја 1942. безуспешно покушавале да униште партизане на Петровој гори на Кордуну, док су им напади, јуна 1942. године, на Лику, Банију и друге делове Кордуна донели извесне успехе. Међутим, партизанске јединице, после реорганизације⁷⁴, повратиле су иницијативу и у периоду од јула до септембра 1942. прошириле слободне територије у Лици, Банији и на Кордуну. Од средине лета 1942. оживеле су и акције у Загорју, а појачане су оне већ извођене у Славонији и Далмацији у чијој се унутрашњости и даље одржавала слободна територија која је била повезана са слободном територијом у Босанској Крајини.

Битка на Козари

У Босанској Крајини, ослобађањем Приједора 21. маја 1942, партизанске јединице су блокирале окупатору експлоатацију гвоздене руде из рудника у Љубији, повезале слободну територију на Козари са слободном територијом на Грмечу, а са слободне

⁶⁹ Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1973, str. 503.

⁷⁰ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, II, Nolit, Beograd, 1988, str. 210.

⁷¹ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1973, str. 502.

⁷² *Историја македонског народа*, III, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије, Београд, 1970, стр. 298.

⁷³ Исто, стр. 300.

⁷⁴ Ђ. Knežević, B. Smiljević, D. Tmušić, *Istorija...*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980, str. 233.

територије Босанске Крајине угрожавали су пругу Београд–Загреб. Због тога су Немци одлучили да предузму офанзиву на центар слободне територије – планину Козару. За њих је то била прилика да се обезбеди несметана експлоатација гвоздене руде у Љубији и онемогуће диверзије на прузи Београд–Загреб и пругама на подручју западне Босне. За власти НДХ и усташке снаге, које су се прикључиле немачким окупационим властима у припремама и извођењу офанзиве, то је била нова прилика да се у оквиру војних операција спроведе систематски геноцид над Србима.⁷⁵

За извођење офанзиве ангажоване су немачке, усташко-домобранске и мађарске снаге сконцентрисане у 40 батаљона са 40.000 људи. Ове снаге биле су означене посебном шифром „Западна Босна“ у чији састав су ушле четири немачке дивизије, ојачане усташко-домобранским јединицама и Хортијевом (мађарском) речном флотилом.⁷⁶ Немачка команда планирала је да дејством са праваца Бањалуке и Босанског Новог ка Приједору изолују Козару од Подгумча, а затим да запречним групама на истоку, југу и западу Козаре и Просаре окруже партизане и да их прочешљавањем терена потпуно униште.⁷⁷ Са севера, за блокаду реке Саве од Босанске Градишке па све до Јасеновца ангажовано је пет монитора мађарске дунавске речне флотиле наоружаних са по два топа, два митраљеза и посадом од 40 војника за сваки пловни објекат.⁷⁸ Козару је бранио Други крајишки НОП одред са око 3.500 бораца. Офанзива је почела 10. јуна 1942. Наредних дана настављене су крваве и жестоке борбе. Други крајишки НОП одред одлучио је да фронтално брани простор уместо да одмах покуша са пробојем ка Грмечу. Иза партизанских линија склањали су се цивили. Број избеглих попео се на око 80.000 људи. Током јуна ситуација је била веома тешка, па се покушало са пробојем ка западу и том приликом су постигнути извесни успеси. Први пробој обруча изведен је 18. јуна, када је створена бреша ширине 6 до 7 км⁷⁹, а други пробој остварен је 24. јуна и трајао је 24 часа.⁸⁰ Том приликом са Козаре је успешно изведено 10.000 до 15.000 становника.⁸¹ У та два пробоја успео је изаћи одређени број бораца и цивила, али је већина одреда и народа ипак остала опколјена на Козари. Крваве борбе су настављене и стање војника и цивила било је све теже, тако да је 2. јула, на састанку на Мраковици, одлучено да се у поноћ 4. јула покуша судбоносни пробој обруча у правцу Босанска Дубица – Приједор. После огорчене борбе, део бораца и цивила пробио се у раним јутарњим часовима 4. јула. Међутим, како се те прве ноћи нису сви пробили из обруча напад је поновљен у поноћ 5. јула када се поново у рано јутро тога дана пробио део бораца и цивила. Четвртог и 5. јула из окружења на Козари извукло се 10.000 цивила и два комплетна батаљона Другог крајишког НОП одреда са деловима других батаљона⁸². Дакле, план о пробоју из обруча делимично је успео. Са друге стране, немачке и усташко-домобранске трупе наставиле су, у периоду од 5. до 18. јула 1942, претрагу терена, ли-

⁷⁵ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992, str. 356.

⁷⁶ Ђ. Knežević, В. Smiljević, D. Tmušić, *Istorija...*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980, str. 230-231.

⁷⁷ Isto, str. 231.

⁷⁸ Ljubo Mihić, *Kozara, priroda-čovjek-istorija*, Dnevnik, Novi Sad, 1987, str. 593.

⁷⁹ Isto, str. 615.

⁸⁰ Isto, str. 626.

⁸¹ Isto, str. 626.

⁸² Isto, str. 659.

квидације и одвођење цивила, заробљеника и рањеника у логор Јасеновац. Сматра се да је у офанзиви на Козару страдало око 68.000 цивила Срба, међу којима 12.000 деце и око 2.700 бораца Другог крајишког НОП одреда.⁸³ Брутална офанзива на Козару оставила је огромне ожигљке на том простору. Поред великих страдања жена, старих особа и деце нарочито је страдало мушко становништво. Оно је изгинуло или у самој операцији или у каснијим прочешљавањима терена које је предузимао непријатељ. Постоји податак да је тек 1971. године први војни обвезник са тог подручја отишао на служење војног рока у Југословенску народну армију (ЈНА). То довољно говори о размери и степену страдања народа са подручја Козаре. После такве преживљене калварије Козара више није могла народноослободилачкој борби у Босанској Крајини да даје ону снагу и динамичност какву је давала пре непријатељске офанзиве.⁸⁴ Дошло је до јењавања и сплашњавања интензитета оружаних борби, а преживели партизани су се једно краће време, до почетка августа, повукли са Козаре заједно са политичким руководством све док се постепено на козарско подручје није почео враћати преживели народ који се пробио заједно са војском током јуна и јула месеца.⁸⁵ Чим се то догодило, поново су отпочеле оружане акције, што је забележено и у извештају усташког бањалучког горског здруга од 9. септембра 1942, у којем се каже: „Послије чишћења, главне партизанске снаге су уништене, али њихов дио нашао је начин да се сакрије и сада поново ступају у акцију. Партизанске групе, које су биле распршене, сада се поново организују и почињу са нападајима. Питање Козаре није дефинитивно ријешено. Ради овога сигурност у подручју Козаре и Просаре није повољна и радови на припремању жетве морају се вршити са довољним осигурањима и обазриво.”⁸⁶ Ипак, као што смо већ навели, иако су на Козари поново отпочеле оружане акције, то подручје није више могло давати ону снагу и динамичност какву је имало пре почетка непријатељског напада.

Поход у Босанску Крајину

У време када су окупаторске и колаборационистичке јединице покушавале да униште партизанске одреде у Шумадији, јужној и источној Србији, на Козари и у Срему, Лици, Кордуну и Банији, Врховни штаб са главнином партизанских снага био је у незавидној ситуацији, притешњен на Зеленгори после Треће непријатељске офанзиве. Будући да је требало одлучити шта даље, сазвано је саветовање Централног комитета КПЈ и Врховног штаба које је одржано на Зеленгори 20. јуна 1942. На том саветовању је закључено да нема услова за повратак у Србију и источну Босну, те да би најцелисходније било кренути у поход на неки простор који у датој ситуацији нуди најповољније услове за постизање војно-политичких успеха.⁸⁷ У том тренутку то је била Босанска Крајина

⁸³ Треба напоменути да су све офанзиве окупаторско-колаборационистичких јединица током целог Другог светског рата, а не само током 1942. године, биле праћене злочинима према цивилном становништву (пре свега српском) и рањеницима партизанских јединица који су у неким случајевима, као том приликом на Козари, попримали размере геноцида.

⁸⁴ Osman Karabegović, *Bosanska Krajina, nepresušni izvor revolucionarnih snaga*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1988, str. 108.

⁸⁵ Исто, str. 108.

⁸⁶ Љ. Милић, *Kozara...*, Dnevnik, Novi Sad, 1987., str. 707.

⁸⁷ Ђ. Кнежевић, В. Смилјевић, Д. Тмушић, *Istorija...*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980., str. 231.

у којој су се развиле јаке устаничке јединице и где су се у то време водиле тешке борбе, нарочито на Козари. Такође, тамо је живело српско становништво које је угрожавала власт НДХ, па се сматрало да ће оно представљати одличан извор за потпуно ослабљених партизанских јединица. И, на крају, руководство народноослободилачког покрета веровало је да ће на простору Босанске Крајине разбити окупаторске, усташке и конкурентске четничке јединице, повезати се са Далмацијом, а преко реке Купе и са Словенијом и тако створити велику слободну територију и предуслове за ширење народноослободилачке борбе на хрватском селу.⁸⁸

За поход снаге су биле подељене на две групе. Северну су сачињавале Друга пролетерска и Четврта црногорска пролетерска бригада, а јужну Прва пролетерска и Трећа санџачка бригада.⁸⁹ На планираној маршрути партизанских јединица (у питању је био простор од Бихаћа и Санског Моста до Фоче и Гацког, тј. простор 3. италијанске окупационе зоне, јужно од демаркационе линије) налазиле су се посаде усташке „Црне легије”, чији је командант био Јуре Францетић⁹⁰. Поменути простор Италијани су препустили усташама на основу споразума који је постигнут у Загребу 19. јуна 1942. са Главним стожером НДХ, после чега су се повукли ближе обали Јадранског мора.⁹¹ Италијани су склопили поменути споразум са жељом да сачувају своје снаге од даљих борби, и наведу четнике Драже Михаиловића против партизана и партизане против усташа, док су сами напуштали простор наступајућих окршаја. Поменута рута кретања изабрана је стога што се на њој нису налазиле јаче непријатељске снаге, јер поменуте посаде „Црне легије” нису имале значајнију борбену вредност и нису биле састављене од квалитетних трупа, тако да су могле бити лакше неутралисане током наступања партизанских трупа.

Јединице Народноослободилачке партизанске и Добровољачке војске Југославије кренуле су у поход 24. јуна 1942. Партизанске бригаде су после мањих борби са Михаиловићевим четницима и усташама већ 3. јула 1942. избиле на пругу Сарајево–Коњиц, а сам напад на пругу почео је ноћу 3/4. јула 1942. На простору од 70 км бригаде су успеле освојити и уништити или оштетити више зграда, локомотива, вагона и 11 железничких станица. Шестог јула 1942. без борбе је заузето Крешево.⁹² После тих успешних акција, северна колона је кренула ка горњем и средњем току Врбаса, а јужна долином Раме ка Прозору, тако да је 12. и 13. јула северна колона ослободила Горњи Вакуф, док је јужна ушла у Шћит и Прозор. Међутим, у даљим акцијама северна колона је претрпела неуспехе у борбама за Доњи Вакуф и Бугојно од 16. до 20. јула 1942. После тога, Врховни штаб усмерио је јужну колону ка Дувну и Ливну, а северну ка Купресу. Пред крај јула јужна колона заузела је Шуицу и Дувно, те стигла до

⁸⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, II, Nolit, Beograd, 1988., str. 214.

⁸⁹ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Književne novine, Beograd, 1990., str. 208.

⁹⁰ Командант „Црне легије” Јуре Францетић, тешко је повређен на путу за Госпић када су партизанске јединице, 22. децембра 1942, оштетиле његов авион који је затим био присиљен да се спусти у околину Слуња на Кордуну. Како су ту територију контролисале партизанске трупе, Францетић је заробљен и одведен у партизанску болницу где су хирурзи покушали да му спасу живот, будући да је руководство народноослободилачког покрета планирало да га размени за 100 логораша из Јасеновца. Напори су били безуспешни и Францетић је умро 27. децембра 1942. године.

⁹¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, II, Nolit, Beograd, 1988., str. 213.

⁹² М. Đilas, *Revolucionarni rat*, Književne novine, Beograd, 1990., str. 210.

Ливна које је пало 7. августа 1942. Северна колона напала је Купрес 11/12. и 13/14. августа уз сарадњу са још неким крајишким партизанским одредима, али су оба напада пропала, јер су усташе, поготово из „Црне легије”, пружале снажан отпор. То су биле најтеже борбе које су бригаде водиле у том походу.⁹³

После неуспеха код Купреса, партизанска војска је усмерила нападе ка Мркоњић-граду и Јајцу. Почетком септембра Мркоњић-град је ослобођен и онемогућен је продор непријатеља из Бањалуке ка том граду, а 24/25. септембра ослобођено је и Јајце, те је тако поход углавном успешно завршен. На тај начин проширена је додашња слободна територија у Босанској Крајини, а Врховни штаб се сместио у једној шуми на Млиништима, ближе Јајцу.⁹⁴

У источној Босни, Црној Гори, Херцеговини и Рашкој области, пак, после одласка главнине партизанске снага у Босанску Крајину, устанак је запао у кризу. На тим подручјима остале су мање групе „теренаца” (илегалаца) ради извођења мањих акција, напада и саботажа, док су у источној Босни поред њих још увек дејствовали Шеста источnobосанска бригада и Бирчански НОП одред.⁹⁵

Септембарски прописи, поновно покретање „Борбе” и разговори са властима НДХ

Рад на доношењу нових писаних правних аката народноослободилачког рата је настављен. Септембра 1942. године у Дринићу код Босанског Петровца донети су „Септембарски или Дринићки прописи” који представљају наставак „Фочанских прописа”. Већ 21. августа 1942. Политбиро ЦК КПЈ закључио је да НОО прерасту из привремених у сталне органе власти. У септембру је то становиште било и нормативно изражено у већ поменутих „Септембарским прописима”,⁹⁶ који се састоје од два акта: први је „Наредба о изборима Народноослободилачких одбора”, а други је „Наредба о образовању војнопозадинских власти”, а уз њих је и директивно писмо врховног команданта партизанске војске Јосипа Броза Тита упућено Главном штабу за Хрватску, Оперативном штабу Босанске Крајине и Оперативном штабу IV зоне у којем је писао да више не треба истицати да су НОО привремени органи власти, јер су се успешно показали у пракси, те се зато њихова садржина неће више мењати.

„Наредба о изборима Народноослободилачких одбора” ослањала се на „Фочанске прописе”, али су предмети обраде у њој умноженији и разрађенији. Наредба је уређивала начин избора и устројство НОО, њихове задатке на ослобођеним територијама, положај, садржај и пословање НОО фондова, снабдевање партизанске војске, поступак заплене имовине народних непријатеља и критеријуме за његово предузимање и спровођење и питање управљања јавним зградама и имањима.⁹⁷ По овим прописима НОО су остваривали јединство законодавне и извршне власти.

⁹³ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, II, Nolit, Beograd, 1988., str. 214.

⁹⁴ М. Ђilas, *Revolucionarni rat*, Književne novine, Beograd, 1990., str. 221.

⁹⁵ Иначе, у току 1942, као и током Другог светског рата, на територији целе Југославије групе партизанских „теренаца” (илегалаца) изводиле су нападе, саботаже, атентате и друге мање акције.

⁹⁶ D. Janković, M. Mirković, *Državopravna istorija...*, Naučna knjiga, Beograd, 1982, str. 458.

⁹⁷ Isto, str. 459.

„Наредба о образовању војнопозадинских власти” донета је ради извршавања свих задатака народноослободилачке борбе на ослобођеним територијама и ради усклађивања деловања грађанских и војних власти.⁹⁸ Наредба је налагала да се на ослобођеним територијама одмах спроведе организација војнопозадинских власти и то образовањем команди подручја, команди места, партизанских и сеоских стража. Подробно су се уређивали устројство позадинских војних власти, њихове дужности и улога њиховог помоћног и техничког особља. Команда подручја образовала се на мобилизационом подручју једног НОП одреда и у том смислу обухватала је један или више срезова. Са друге стране, територију сваке команде подручја и њој подређених команди места одређивали су главни штабови или оперативни штабови група, одреда или зона.⁹⁹ На челу команди подручја били су команданти, а команда подручја имала је и своје извршне органе – команде места, партизанске и сеоске страже. Партизанске страже представљале су органе команде места и штабова партизанске војске и постављале су се на важнијим раскршћима и тачкама. Дужности команди подручја биле су: мобилизација људства, старање о исхрани, снабдевању и смештају оперативних трупа и позадинских војних органа, образовање војних складишта и радионица и руковање њима, организовање јавних радова у споразуму са НОО, образовање санитетских установа и санитетске службе у позадини, успостављање свих врста саобраћаја и старање о транспорту трупа и материјала, старање о реду и поретку на територији подручја, обављање војнослужбених послова, организација обавештајне службе, постављање и контролисање команди места и партизанских стража те сарадња са НОО.¹⁰⁰ Команде места имале су исте задатке и радиле су по наређењима команди подручја и непосредно су контролисале кретање грађана и војника у позадини, вршиле су хапшења и извршавале пресуде војних судова. Партизанске страже су, пак, вршиле мобилизацију обвезника, водиле евиденцију кретања и стања мобилисаних, одржавале ред и поредак и надзирале непријатељске елементе у свом рејону, старале се о прихвату, смештају и снабдевању трупа у пролазу, водиле рачуна о војном и приватном саобраћају, издавале становништву објаве за кретање, вршиле надзор над радом сеоских стража, старале се о заштити становништва, организовале су, на свом терену, обавештајну службу и службу везе и старале се о чувању свих ствари, објеката и лица.¹⁰¹

Обновљено је штампано гласило КПЈ, лист *Борба*,¹⁰² а Редакција је најпре била смештена у Босанском Петровцу, али је убрзо премештена у оближње село Дринић.¹⁰³ Лист је излазио једанпут недељно, а први број изашао је 1. октобра 1942. Пр-

⁹⁸ Isto, str. 461.

⁹⁹ Isto, str. 461.

¹⁰⁰ Isto, str. 461-462.

¹⁰¹ Isto, str. 462.

¹⁰² Лист *Борба* био је штампано гласило КПЈ. Први број изашао је у Загребу 19. фебруара 1922. када је КПЈ већ била партија у илегалу. Лист је престао излазити 13. јануара 1929. године, после завођења Шестојануарске диктатуре. Поново је излазио од 19. октобра до 27. новембра 1941. у ослобођеном Ужицу, да би његовим падом поново престао излазити. Обновљен је у периоду 1. октобар 1942 – 27. фебруар 1943. када је штампан у Дринићу код Босанског Петровца. Престао је да се штампа почетком 1943. због Четврте непријатељске офанзиве. Његово излагање је обновљено у ослобођеном Београду 15. новембра 1944, а од 22. октобра 1948. упоредо је излазио и у Загребу. Од 9. јуна 1954. престао је да буде гласило КПЈ и постао гласило Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ).

¹⁰³ M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Književne novine, Beograd, 1990., str. 222.

ви уредник листа, по обнављању излагања, био је Моша Пијаде кога је убрзо на том месту заменио Милован Ђилас.

Септембра 1942. дошло је до контакта партизанског руководства са властима НДХ. Наиме, будући да су партизанске јединице у септембру 1942. представљале респектабилан војни фактор у централним подручјима НДХ, логорник Иванко Пољак добио је пуномоћје од Министарства унутрашњих послова НДХ са задатком да успостави везу са партизанима у Босанској Крајини и Далмацији и дозна јачину, намере, организацију и локације на којима су распоређене партизанске снаге на тим просторима, те да о свему томе обавести власти НДХ. Иванко Пољак састао се са партизанским руководиоцима и 8. октобра 1942, а по повратку са партизанске територије, начинио је извештај и послао га Министарству хрватског домобранства у Загреб. У том извештају је наведено да се састао и разговарао са одређеним партизанским руководиоцима, међу којима помиње „врховног заповједника” који се представио као Тито.¹⁰⁴ Међутим, о поменутим главним циљевима због којих је послат Иванко Пољак није дознао ништа поуздано и сигурно.

Бихаћка операција

Врховни штаб у Босанској Крајини предузео је операцију за ослобођење Бихаћа у којем се налазио јак усташко-домобрански гарнизон. За ту операцију стекло се више разлога. Прво, заузимање једног већег центра, поготово усред НДХ, надалеко би одјекнуло; друго, у долини Уне и у Цазинској крајини, где је непријатељ имао неколико јаких гарнизона, од којих је Бихаћ био један од најјачих, њихов пад би повећао слободне територије у Босанској Крајини и Далмацији са онима у Лици, Кордуњу и Банији; треће, повезивањем слободних територија поспешило би се устанак у Хрватској и смањило притисак на партизанске јединице у Словенији.¹⁰⁵ Припреме за напад на Бихаћ почеле су октобра и завршене почетком новембра 1942. године. За ту операцију ангажоване су Прва, Друга, Трећа, Пета и Шеста крајишка бригада, као и Друга личка, Четврта кордунашка и Осма банијска бригада.

Пре Бихаћке операције изведен је напад на околину Босанског Грахова.¹⁰⁶ Наиме, Врховни штаб имао је бојазан да ће припадници супарничког покрета, четници Драже Михаиловића, искористити одлазак главнине партизанских снага на Бихаћ и напасти са леђа ослабљене партизанске јединице на простору Босанске Крајине. Тако су партизанске јединице, 1. новембра 1942, најпре напале четнике у околини Босанског Грахова. Изненађени оштрим нападом, четници су после слабог отпора побегли италијанским трупама које су се налазиле у утврђеном Босанском Грахову. Тако су се партизанске снаге обезбедиле од изненађења са те стране. Наредног дана, 2. новембра 1942, отпочео је напад на Бихаћ. Са тешком муком, јер су усташко-домобранске снаге давале јак отпор, партизани су пробили спољну одбрану и ушли у град, али се непријатељ није предавао. Развиле су се веома тешке и крваве уличне борбе са много жртава на обе стране, па је

¹⁰⁴ Мирјана Зорић, *Документи о партизанско-усташким преговорима 1943. године, Војно дело*, Вол. 65, лето/2013, Министарство одбране Републике Србије, Универзитет одбране у Београду, Београд, 2013., стр. 286.

¹⁰⁵ Ђ. Knežević, B. Smiljević, D. Tmušić, *Istorija...*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980., str. 233.

¹⁰⁶ M. Đilas, *Revolucionarni rat...*, Književne novine, Beograd, 1990, str. 225.

Бихаћ ослобођен тек 4. новембра 1942. у послеподневним часовима. Одмах после пада Бихаћа настављене су операције, па је наредних дана ослобођена Цазинска Крајина и долина Уне, и на тај начин су повезане слободне територије Босанске Крајине и Далмације са слободним територијама Лике, Кордуна и Баније. Бихаћ је постао политички центар те велике слободне територије¹⁰⁷ (назване и Бихаћка република), а у њега је прешао и Врховни штаб. Убрзо затим, 20. новембра 1942. године, партизанске снаге добиле су сва обележја регуларне армије у чијем саставу се тада налазило око 150.000 бораца¹⁰⁸. Услед сталног прилива устаника, углавном сељака српске националности, наредбама Врховног штаба образоване су и јединице веће од бригада – дивизије и корпуси. То су биле Прва пролетерска, Друга пролетерска, Трећа ударна, Четврта крајишка, Пета крајишка, Шеста личка, Осма кордунашка, Седма банијска и Дванаеста славонска дивизија, као и Први босански и Први хрватски корпус.¹⁰⁹ Образована је и Оперативна група дивизија под непосредном командом Врховног штаба који је и сам добио сложенију организацију уводећи одсеке као што су одсек за оперативну делатност, обавештајни одсек, судски одсек, економски одсек, технички одсек, одсек за позадинске органе, а образована је и Комисија за борбу против шпијуна и пете колоне.¹¹⁰ Нешто раније, 10. септембра 1942. године, образован је и Први морнарички одред.¹¹¹

Прво заседање АВНОЈ-а

Убрзо по ослобођењу Бихаћа руководство партизанског покрета и КПЈ (Врховни штаб и Политбиро ЦК КПЈ) прешли су да спроведу у дело замисао Јосипа Броза Тита да се, упоредо са југословенском владом у избеглиштву у Лондону (која је подржавала супарнички четнички покрет Драгољуба Михаиловића и коју су подржавале Велика Британија и САД), оснује и влада партизанског народноослободилачког покрета. Следећи директиве Коминтерне и владе СССР-а којима није одговарало затезање односа са западним савезницима (Великом Британијом и САД), КПЈ је овај пут ипак одустала од првобитне замисли да то буде антитеза избегличкој влади у Лондону, али новоосновано тело је, и поред свега, *de facto* добило обележја владе.

Дакле, тако је одлучено да се оснује Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ). Оснивачка скупштина заказана је у Бихаћу за 26. новембар 1942. Позиви су упућени 71 делегату, али је до Бихаћа на време успело да се пробије нешто мање, њих 54¹¹² из свих крајева Југославије, осим Словеније и Македоније.

Оснивачка скупштина АВНОЈ-а почела је у Бихаћу на заказани дан 26. новембра и завршена је сутрадан, 27. новембра. Основано је Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије које је постало својеврсна влада партизанског покрета. АВНОЈ је имао општеполитички карактер, као и обележја владе по томе што

¹⁰⁷ Ђ. Knežević, B. Smiljević, D. Tmušić, *Istorija...*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980, str. 233.

¹⁰⁸ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, II, Nolit, Beograd, 1988, str. 216.

¹⁰⁹ Isto, str. 216-217.

¹¹⁰ Isto, str. 217.

¹¹¹ Isto, str. 217.

¹¹² J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat...*, Radnička štampa, Beograd, 1975, str. 97.

му се Извршни одбор састојао од више ресора.¹¹³ На тој оснивачкој скупштини поднета су и два реферата: „Народно-ослободилачка борба и оснивање АВНОЈ-а” и „О организацији АВНОЈ-а”. Донете су и „Резолуција о оснивању АВНОЈ-а” и „Резолуција о организацији АВНОЈ-а” као и „Проглас народима Југославије”.¹¹⁴

У „Резолуцији о оснивању АВНОЈ-а” пише да то тело, заједно са Извршним одбором који из њега проистиче, стоји поред Врховног штаба НОВ које је највише војно руководство, као челно политичко представништво народноослободилачке борбе. Стављено му је у задатак да политички ради на јединству и развијању јединствених ослободилачких напора народа Југославије, *„за извојевање коначног ослобођења за све њих”*,¹¹⁵ као и да ствара услове за слободу и равноправност тих народа. Такође, то тело се старало да се јача јединство фронта и позадине, да се војска снабдева ваљано, да се развијају и учвршћују НОО, да се обезбеђује лична и имовинска безбедност, да се подиже просветни ниво народа и да се организују социјално старање и здравствена служба.¹¹⁶

У „Резолуцији о организацији АВНОЈ-а” пише да су АВНОЈ организовали представници свих народа, политичких странака и група привржених ослободилачкој борби (у стварности, у њему су бројно преовлађивали и политички утицај држали кадрови КПЈ, мада је било и људи који су били чланови других партија или нису били чланови ниједне партије), па је по томе и својим задацима он највише општеномодно и општеполитичко представништво. Из свог састава АВНОЈ је бирао два тела: Председништво и Извршни одбор.¹¹⁷ Председништво су сачињавали председник и три потпредседника и оно је припремало и сазивало седнице Већа и руководило његовим радом, представљало АВНОЈ пред јавношћу и заступало његове ставове. Извршни одбор спроводио је одлуке Већа и обавештавао га о свом раду. Био је подељен на одсеке (ресоре): управни, привредно-финансијски, здравствени, верски, социјални и пропагандни.¹¹⁸ За председника Извршног одбора изабран је др Иван Рибар, а за потпредседнике Павле Савић, Нурија Поздерац и Едвард Коцбек (који је накнадно кооптиран).¹¹⁹ За повереника управног одсека Извршног одбора АВНОЈ-а изабран је Миле Перуничкић, за повереника привредно-финансијског одсека Иван Милутиновић, за повереника здравственог одсека др Сима Милошевић, за повереника верског одсека Владимир Зечевић, за повереника социјалног одсека др Младен Ивековић и за повереника пропагандног одсека Веселин Маслеша.

У „Прогласу народима Југославије” сви народи у држави позивају се на окупљање око АВНОЈ-а ради окончања народног ослобођења. У прогласу пише: *„Народи Југославије! Уз наш поздрав ми вас са ослобођене територије позивамо да се окупите око Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије, да мобилишете све своје здраве и живе снаге како би с успехом што скорије окончали велико дјело народног ослобођења. Под паролом: све за фронт и слободу – пођимо напријед до победе!”*¹²⁰

¹¹³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, II, Nolit, Beograd, 1988, str. 220.

¹¹⁴ D. Janković, M. Mirković, *Državopravna istorija...*, Naučna knjiga, Beograd, 1982, str. 463.

¹¹⁵ „*Rezolucija o osnivanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije*”, *Pet godina narodne države*, Kultura, Beograd, 1949, str. 15.

¹¹⁶ D. Janković, M. Mirković, *Državopravna istorija...*, Naučna knjiga, Beograd, 1982, str. 463.

¹¹⁷ Isto, str. 463.

¹¹⁸ Isto, str. 463.

¹¹⁹ J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat...*, Radnička štampa, Beograd, 1975, str. 99.

¹²⁰ „*Proglas AVNOJ-a narodima Jugoslavije*”, *Pet godina narodne države*, Kultura, Beograd, 1949, str. 18.

Убрзо по оснивању АВНОЈ и његови органи почели су активно да делују. Тако су, на пример, на иницијативу Извршног одбора АВНОЈ-а, већ крајем 1942. и почетком 1943. године, у 15 срезова ослобођене територије на западу Босне одржани избори за одборнике локалних и средских органа власти (народноослободилачких одбора).¹²¹

Бихаћка република

Ослобођењем Бихаћа, 4. новембра 1942. године, тај град постао је центар велике слободне територије назване Бихаћка република. Она је захватала подручја југозападне Босне, Кордуна, Баније и делове Лике и Далмације. Покривала је подручје од 48 000 квадратних километара и била појединачно већа од Белгије, Швајцарске, Данске, Албаније или Холандије.¹²² То су били централни делови Југославије, економски и културно заостале, са slabим комуникацијама.¹²³ Међутим, ово подручје било је изузетно значајно за немачке команданте, јер се налазило близу обала Јадранског мора. Како се у то време повећала опасност од британског и америчког искрцавања на просторима јужне Европе, Немци су сматрали да би Бихаћка република могла представљати својеврсни мостобран и подршку за инвазионе савезничке трупе која би олакшала њихово искрцавање на југословенску обалу. Са друге стране, четници Драже Михаиловића су у то време контролисали територију источне Херцеговине, делове источне Босне, делове Санџака и велики део Црне Горе. Како се и ово подручје налазило близу јадранске обале, немачки команданти су страховали и од помоћи четничких снага савезницима ако се они искрцају у Југославији. Због тога су Немци испланирали до тада највећу офанзиву на обе устаничке војске – „Операцију Вајс”, познату и под називом Четврта непријатељска офанзива, која ће почети 20. јануара 1943. године.

Закључак

Партизанске јединице су у току 1942. године прошле кроз тешке сукобе у којима су претрпеле велике губитке, али су, и поред тога, очувале своје борбено језгро. Штавише, у току те године постигле су и низ успеха, као што је пробој до Босанске Крајине, ослобођење Бихаћа, стварање велике слободне територије на западу Босне и суседним областима. Разним политичким активностима поставиле су и чвршће темеље своје власти (Фочански и Септембарски прописи, Скупштина у Бихаћу и оснивање АВНОЈ-а, итд.). Све то омогућило је нарастање партизанске војске и све интензивније борбе за ослобођење Југославије у току наредне 1943. године.

Ипак, несумњиво је да је после сваке од поменутих офанзива, код бораца НОВ и становништва долазило и до опадања морала, као и до појаве малодушности и неверице у коначну победу, па и до осипања партизанских јединица. Међутим, те кризне ситуације биле су превазилажене.

¹²¹ J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat...*, Radnička štampa, Beograd, 1975, str. 99.

¹²² B. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, Nolit, Beograd, 1988, str. 218.

¹²³ Isto, str. 217.

Литература и извори

- [1] Авакумовић Иван: *Михаиловић према немачким документима*, Наше дело, Лондон, 1969.
- [2] Božić Ivan, Ćirković Sima, Екмеčić Milorad, Dedijer Vladimir: *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1973.
- [3] Ђilas Milovan: *Revolucionarni rat*, Književne novine, Beograd, 1990.
- [4] Зорић Мирјана: *Документи о партизанско-усташким преговорима 1943. године, Војно дело*, Вол. 65, лето/2013, Министарство одбране Републике Србије, Универзитет одбране у Београду, Београд, 2013.
- [5] *Историја македонског народа*, III, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије, Београд, 1970.
- [6] Janković Dragoslav, Mirković Mirko: *Državnopravna istorija Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd, 1982.
- [7] Knežević Đorđe, Smiljević Bogdan, Tmušić Dragoljub: *Istorija sa osnovama vojne istorije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980.
- [8] Marjanović Jovan: *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija 1941-1945*, Radnička štampa, Beograd, 1975.
- [9] Марковић Миодраг: *Бољевац и околина, Народноослободилачка борба 1941-1945.*, Општински одбор Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата Бољевац, Бољевац, 2008.
- [10] Мирчетић Драгољуб Ж.: *Озренски народноослободилачки партизански одред 1941-1943.*, Општински одбор Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије Ниш, Ниш, 1979.
- [11] Мирчетић Драгољуб Ж.: *Сокобања и околина у народноослободилачкој борби 1941-1945.*, Општински одбор Савеза удружења бораца НОР-а Сокобања, Сокобања, 1978.
- [12] Mihić Ljubo: *Kozara, priroda-čovjek-istorija*, Dnevnik, Novi Sad, 1987.
- [13] Karabegović Osman: *Bosanska Krajina, nepresušni izvor revolucionarnih snaga*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1988.
- [14] Pawlowitch Stevan K.: *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, Columbia University Press, New York, 2008.
- [15] *Pet godina narodne države*, Kultura, Beograd, 1949.
- [16] Petranović Branko: *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, Nolit, Beograd, 1988.
- [17] Petranović Branko: *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Nolit, Beograd, 1988.
- [18] Petranović Branko, Dautović Sava: *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941-1945)*, Narodna knjiga, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
- [19] Petranović Branko: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992.
- [20] Terzić Velimir: *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984.
- [21] *Фонд НОВЈ, 1641-25-1*, Војни архив, Београд.
- [22] Чолаковић Родољуб: *Записи из ослободилачког рата*, Рад, Београд, 1980.
- [23] Чолаковић Родољуб, Јанковић Драгослав, Морача Перо: *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1963.